

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનના આલોચનાત્મક અભ્યાસ આધારિત નિરીક્ષણના પ્રતિમાનનો વિકાસ

નરેન્દ્રસિંહ બી. ચાવડા

મદદનીશ કેળવણી નિરીક્ષક, મહેસાણા

૧. પ્રસ્તાવના

આધુનિક યુગ સઘળા ક્ષેત્રોમાં આમૂલ પરિવર્તનો આવી ગયા છે. તેમાં શિક્ષણ પણ બાકાત નથી. શિક્ષણની સમગ્ર કડી જોઈએ તો પ્રાથમિક શિક્ષણ પાયાનું શિક્ષણ છે તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા જાળવાવી કે જાળવવી એ અગત્યનું બની જાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ વ્યવસ્થાપનની ગુણવત્તા લાવવાના ઘણા બધા પ્રયત્નો થયા છે ને થતા રહે છે. આમ છતાંયે વ્યવસ્થાપનની ગુણવત્તાના આદર્શ સુધી આપણે પહોંચી શક્યા નથી. હવે, સમયની માંગને અનુસરી આપણે ગુણવત્તા સિદ્ધ કરવી રહી. પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે શાળા નિરીક્ષણ અગત્યનું પરિબળ છે. આ નિરીક્ષણ કેવા પ્રકારના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી થાય છે ? નિરીક્ષણ પ્રતિમાનમાં કોઈ ફેરફારને અવકાશ છે ? સંશોધક આ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ હોઈ પ્રાથમિક શાળાઓ માટે નવિન નિરીક્ષણ પ્રતિમાન વિકસાવવાના હેતુથી પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની આલોચના કરી નવિન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. સમસ્યા વિધાન

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે નિરીક્ષણ પ્રતિમાનના આલોચનાત્મક અભ્યાસ આધારિત નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ

૩. હેતુઓ

૧. પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો આલોચનાત્મક અભ્યાસ કરવો.
૨. પ્રાથમિક શાળાઓના નિરીક્ષણ માટે નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ કરવો.

૪. અભ્યાસના પ્રશ્નો

૧. પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની રચના નિરીક્ષણના હેતુઓ આધારિત થયેલ છે ?

2. પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળાની શૈક્ષણિક, વહીવટી અને ભૌતિક સમસ્યાઓ જાણી શકાય છે ?
3. પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પરત્વે મુખ્ય શિક્ષકો અને કેળવણી નિરીક્ષકોના પ્રતિભાવો કેવા છે ?
4. ગુજરાત રાજ્ય તથા અન્ય રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનો કયા-કયા છે ?
5. પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો અને કેળવણી નિરીક્ષકો નવિન નિરીક્ષણ પ્રતિમાન કેવા સ્વરૂપે અને તેમાં કઈ-કઈ બાબતો આવકાર્ય ગણે છે ?

૫. અભ્યાસની ક્ષેત્ર મર્યાદા

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગુજરાત રાજ્યની જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ સંચાલિત ગુજરાતી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની જ આલોચના કરવામાં આવી હતી.

1. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનના આલોચનાત્મક અભ્યાસ અર્થે પ્રાથમિક શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકો અને કેળવણી નિરીક્ષકોના જ પ્રતિભાવ લેવામાં આવેલ હતા.
2. નવિન વિકસાવેલ નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની પ્રાથમિક શાળાઓમાં અજમાયશ કરવામાં આવેલ હતી. પરંતુ તેની વિશ્વસનીયતા અને યથાર્થતા ચકાસવામાં આવેલ નથી.

૬. અભ્યાસનું મહત્ત્વ

1. શિક્ષકોના શૈક્ષણિક કાર્યનું સઘન નિરીક્ષણ થઈ શકશે.
2. શાળાના વહીવટી કાર્યનું સઘન નિરીક્ષણ થઈ શકશે.
3. શાળાની ભૌતિક જરૂરિયાતો જાણી શકાશે.
4. શિક્ષકો અને મુખ્ય શિક્ષકોની શૈક્ષણિક અને વહીવટી સજ્જતા અંગેનો ખ્યાલ મળશે.
5. શાળાઓમાં શૈક્ષણિક અને વહીવટી કાર્ય ગુણવત્તાયુક્ત બનાવવા જરૂરી માર્ગદર્શન આપી શકાશે.
6. સરકાર દ્વારા શાળા કક્ષાએ અમલમાં મૂકેલ કાર્યક્રમોની અસરકારકતા જાણી શકશે.

૭. વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના વ્યાપવિશ્વમાં ગુજરાત રાજ્યની જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ સંચાલિત પ્રાથમિક શાળા, મુખ્ય શિક્ષકો અને કેળવણી નિરીક્ષકો હતા. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નિદર્શન પસંદગી ગુજરાત રાજ્યમાંથી મહેસાણા, પાટણ, કચ્છ, બનાસકાંઠા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાની જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ સંચાલિત પ્રાથમિક શાળાઓના 500 મુખ્ય શિક્ષકો સ્તરીકૃત યાદૃચ્છિક નમૂના પસંદગી પદ્ધતિથી અને 80 કેળવણી નિરીક્ષકો ઝૂમખા નમૂના પસંદગી પદ્ધતિથી કરવામાં આવેલ હતી.

૮. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ હતો.

૯. ઉપકરણની રચના

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સશોધકે પ્રાથમિક શાળાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનના આલોચનાત્મક અભ્યાસ કરવા સ્વરચિત અભિપ્રાયાવલિ તથા તેના આધારે પ્રાપ્ત તારણોના આધારે નિરીક્ષણ પ્રતિમાન વિકસાવેલ હતું. આમ, પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધકે અભિપ્રાયાવલિ તથા નિરીક્ષણ પ્રતિમાન એમ બે ઉપકરણની રચના કરેલ હતી.

૧૦. માહિતી એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો પાસેથી પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાન પરત્વે પ્રતિભાવ મેળવવા માટે જે તે તાલુકાના બી.આર.સી. કો ઓર્ડિનેટરોને અભિપ્રાયાવલિ મોકલવામાં આવેલ હતી. બી.આર.સી. કો ઓર્ડિનેટરોને નમૂનામાં સમાવિષ્ટ મુખ્ય શિક્ષકો પાસેથી પ્રતિચારો પ્રાપ્ત કરી પરત મોકલવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી. નમૂનામાં સમાવિષ્ટ કેળવણી નિરીક્ષકોને પત્ર દ્વારા માહિતી એકત્રીકરણ અર્થે અભિપ્રાયાવલિ મોકલવામાં આવી હતી.

૧૧. માહિતીનું પૃથક્કરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધક રચિત અભિપ્રાયાવલિના પ્રત્યેક વિધાનના પંચબિંદુ માપદંડ પર પ્રાપ્ત થયેલી આવૃત્તિઓ અને તેની ટકાવારી શોધવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત દરેક વિધાન પર પ્રાપ્ત થયેલી આવૃત્તિઓને આધારે કોઈવર્ગ (x^2) મૂલ્ય શોધવામાં આવેલ.

૧૨. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી નીચેના સોપાનો અનુસાર નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ કરવામાં આવેલ.

1. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનોનો અભ્યાસ.
2. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનું માળખું.
3. અભિપ્રાયાવલિ પરત્વે પ્રતિભાવ આધારિત તારણોનો અમલ.
4. મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ.
5. માર્ગદર્શિકા
6. અંતિમ સ્વરૂપના નિરીક્ષણ પ્રતિમાનનો વિકાસ.

૧૩. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની અજમાયશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિકસાવેલ નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની અસરકારકતા ચકાસવા માટે નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની અજમાયશ કરવામાં આવેલ. સંશોધકે નિદર્શમાં પસંદિત જિલ્લામાંથી 50 પ્રાથમિક શાળાઓ સ્તરીકૃત યાદૃચ્છિક રીતે પસંદ કરી જે તે કેળવણી નિરીક્ષકો દ્વારા અજમાયશ કરાવેલ. આ અજમાયશ કરેલ નિરીક્ષણ પ્રતિમાન પરત મેળવી માહિતીનું પૃથક્કરણ કરી શાળા, મુખ્ય શિક્ષક અને શિક્ષકનો ગ્રેડ તથા કક્ષા નક્કી કરવામાં આવેલ હતી.

૧૪. તારણો

૧૪.૧ અભિપ્રાયાવલિ પરત્વે પ્રાપ્ત પ્રતિભાવોના આધારે તારણો

1. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળાના પ્રત્યેક શિક્ષકના શૈક્ષણિક કાર્યની વાસ્તવિક ચકાસણી થઈ શકતી નથી.
2. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળાનું શૈક્ષણિક સંસ્થાના વહીવટી હેતુ આધારિત નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી.
3. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી બાળકોની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ચકાસી શકાય છે.
4. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શિક્ષકની શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક સજ્જતાનું મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી.
5. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળામાં RTE – 09 ની અમલવારી ચકાસી શકાતી નથી.
6. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી SMC ની કામગીરીની સમીક્ષા થઈ શકતી નથી.
7. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળાની શૈક્ષણિક બાબતો કરતાં વહીવટી બાબતોનું નિરીક્ષણ મહત્તમ થાય છે.
8. પ્રવર્તમાન નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળા અને શિક્ષકોનું ગુણાંકન કરી શકાતું નથી.

૧૪.૨ વિકસાવેલ નિરીક્ષણ પ્રતિમાનની અજમાયશના આધારે તારણો

1. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શૈક્ષણિક અને વહીવટી વિગતોનું નિરીક્ષણ થાય છે.
2. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળા અને શિક્ષકોનું ગ્રેડ તથા કક્ષા આધારિત મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે.
3. નિરીક્ષણ પ્રતિમાનથી શાળા અને શિક્ષકોને માર્ગદર્શક સૂચનો કરી શકાય છે.